

Fašizem naš narod duši, duši ...

Milan Pahor je tržaški zgodovinar, bil je dolgoletni ravnatelj Narodne in študijske knjižnice v Trstu in predsednik Odbora za proslavo bazoviških junakov.

Prejšnji teden pred sto leti, bilo je 12. novembra 1920, je bila v Rapallu podpisana mirovna pogodba, ki je dramatično posegla v življenje Primorcev in kajpak vse Slovenije.

To je v resnici prelomnica, ki je primorskim Slovencem prinesla veliko gorja. Zaradi nje je namreč kar tretjina slovenskega ozemlja po prvi svetovni vojni prišla pod Kraljevino Italijo. Danes mnogi pozabljajo, da je bila takratna meja potegnjena čez Triglav, za Postojno, pri Ilirski Bistrici. V Italiji se je takrat znašlo več kot 600.000 Slovencev in Hrvatov. To je bila neke vrste nagrada Italiji, ker je sredi vojne prestopila iz enega tabora v drugi. Zahodne velesile so kar tako podarjale ozemlja, ki niso bila njihova.

Rapallo je bil v bistvu posledica tajnega londonskega sporazuma iz leta 1915?

Šlo je za plačilo Italiji, ker je opustila zavezništvo z Avstro-Ogrsko in Nemčijo ter prestopila na stran zaveznikov. Toda Italija takrat ni dobila le tretjine slovenskega ozemlja, ampak tudi grški Dodekanez, dvanajst egejskih otokov med Grčijo in Turčijo. In dodelili so ji tudi Libijo.

Pravzaprav je pri tem ves čas šlo za nekakšno politično trgovino. Carska Rusija in Velika Britanija sta Italiji denimo že leta 1914 obljubljali Trst?

Hoteli so zlomiti centralne sile v Evropi, že tedaj, ko se je prva svetovna vojna šele nakazovala, še bolj pa po tem, ko se je ta zares začela. Italija je seveda bila za takšno trgovino. Zanje so bile te dežele terre irredente, neosvobojene dežele. V Rimu je bilo takrat močno razširjeno geslo, da morata Trst in Trento, ki sta pripadala Avstro-Ogrski, postati italijanska. Nastalo je gibanje Italia irredenta, za katerim je stal uradni Rim. Pod Italijo smo prišli, ne da bi nas kdo vprašal, ali si to želimo ali ne. V začetku 20. stoletja je bila v Trstu namreč rojena tudi ideja o priključitvi Jugoslaviji, ki jo je še posebej vneto zagovarjal Henrik Tuma. Ideja o združitvi slovanskih narodov je tod živela vse od leta 1905.

Lenin je za londonski pakt kasneje dejal, da je bilo to eno najbolj sramotnih dejanj zahodne diplomacije.

To drži. Italiji so obljubili in dali ozemlje, ki ni bilo njeno. A obljubili so ji v bistvu še precej več. Italijani so govorili, da je to vittoria mutilata, nepopolna, okrnjena zmaga. Kajti računali so, da bodo dobili tudi Dalmacijo. Toda zadovoljiti so se morali z Reko, Zadrom in nekaj otoki. Dalmacija je ostala Jugoslaviji.

Kraljevina SHS je bila v pogajanjih z Italijo izjemno šibka. V Rapallu so jo preprosto stisnili v kot?

Res je bila zelo šibka. Najmočnejši del nove države je bila Srbija, ki je bila zadovoljna z rojstvom Kraljevine SHS pod žezlom dinastije Karađorđević. Za Beograd je bil to velikanski dosežek, zato niso hoteli v spopad z velikimi silami, še najmanj z Italijo. Preprosto se niso hoteli boriti za to, da bi tudi Primorski Slovenci prišli pod novo kraljevino.

Saša Vuga je slikovito zapisal, da je bila delegacija SHS v Rapallu preluknjana kot prežgan kovaški meh ...

(Smeh.) Italijani so se že po koncu prve vojne, novembra 1918, obnašali kot gospodarji na tem ozemlju, čeprav formalno še ni bilo njihovo. To se je uradno zgodilo šele z Rapallom, toda že pred tem so se v Trstu, Gorici, drugod na Primorskem in v Istri obnašali, kot da je to že del njihove države.

Jeseni 1918 so planili celo proti Ljubljani, vendar jih je še pravi čas ustavil oddelek srbskih vojakov pod poveljstvom Stevana Švabića ...

Ustavili so jih med Logatcem in Vrhniko, sicer bi res prišli do Ljubljane. S svojim odnosom do Slovencev in Hrvatov so takoj pokazali, kakšni so njihovi načrti. Ni bilo treba čakati na fašizem. Politika liberalnih vlad kraljevine Italije je bila na las podobna fašistični centralistični politiki. Slovence in Hrvate so obravnavali kot tujerodce. Narodni dom, Bazovica, fašistično nasilje, vse to je del iste verige, ki se začne z Rapallom in se potem vleče vse tja do kapitulacije leta 1943.

Rapalska pogodba je bila v bistvu poraz Wilsonove politike o pravici do samoodločbe narodov?

Gotovo. Takrat se je pričakovalo, da bo tudi na Primorskem prišlo do plebiscita. Podobno kot na Koroškem oktobra 1920. Toda Italija je odločno zavračala tovrstne ideje in uspelo ji je. Po svoje tudi zaradi potez D'Annunzia in njegovega pohoda na Reko septembra 1919.

Ki so v resnici precej izboljšale italijanski položaj ...

Reka, ki je bila pod protektoratom antante, je z rapalsko pogodbo prišla pod Jugoslavijo, vendar so Italijani zaradi Gabriela d'Annunzia potem iztržili tudi njo. Ta italijanski poet, vojak in politik je proti Reki krenil iz Ronk.

Iz slovenskih Ronk?

Da. Zato se mesto v italijanščini še danes imenuje Ronchi dei Legionari, po njegovih legionarjih. Pred leti, ko so bile tam levosredinske občinske uprave, so predlagali, da bi ime spremenili v Ronchi dei Partigiani, se pravi v Partizanske Ronke, ampak s tem predlogom niso bili uspešni. Med drugo svetovno vojno je bilo tam namreč močno odporniško gibanje, v katerem so sodelovali Slovenci in Italijani. To naklonjenost partizanstvu je med ljudmi čutiti še danes.

Dante je menda nekoč zapisal, da se v Kvarnerju stekajo meje, začrtane od boga ...

Ne vem, ali je to res rekel ali ne. Toda dejstvo je, da je tovrstne politične meje, Italijani kajpak trdijo, da so to geografske meje, prvi zarisal italijanski geograf Graziadio Isaia Ascoli, rojen v Gorici leta 1829. Že njegovo ime govori o povezavah z bogom ... On je uzakonil ime Venezia Giulia. Avstrijci so temu delu države pravili avstrijsko Primorje, Istra, mi smo mu pravili Slovensko Primorje, Primorska. Venezia Giulia ni obstajala. Tudi Italijani so to regijo razglašali za Litorale Austriaco. Ascoli pa si je nato izmislil Venezia Giulia. Združil je Benetke in Julija Cezarja v neko novo geografsko tvorbo, ki ji danes pravimo Julijska krajina. Trst je danes prestolnica avtonomne dežele Furlanija - Julijska krajina.

Plebiscit na Primorskem, podoben tistemu na Koroškem, je takrat predlagal tudi dr. Anton Korošec?

Bilo je kar nekaj takšnih predlogov. Slovenci so računali, da bo Woodrow Wilson po zgledu Koroške naklonjen ideji. Toda predlog ni zmagal, ker se je temu trdo upirala Italija, podprle pa so jo tudi njene evropske zaveznice. Ker so jo potegnile na svojo stran, so jo pač morale zagovarjati. Poleg tega se je Wilsonu takrat iztekal predsedniški mandat, z njim pa verjetno tudi njegova politična vnema.

V jugoslovanski delegaciji v Rapallu so bili Milenko Vesnić, Ante Trumbić in Kosta Stojanović. Italijansko zasedbo je vodil premier Giovanni Giolitti, ki je bil v svoji karieri kar petkrat premier. Samo Benito Mussolini je bil na čelu vlade dlje od njega.

Giolitti je vlado vodil pred prvo svetovno vojno, med njo in po njej. Spoznal se je na politiko, na zavezništva, zato je bil tolikokrat premier. Prvega septembra 1920, po napadu in požigu Narodnega doma v Trstu, so Slovenci napisali protestno resolucijo, napisano na 14 straneh, in jo poslali prav njemu. Avtor je bil Josip Vilfan, predsednik društva Edinost. Odgovora seveda niso dobili.

Kot zunanji minister je Italijo v ligurskem Rapallu predstavljal Carlo Sforza, ki je bil zunanji minister tudi po drugi svetovni vojni in je takrat znova odločal o naših mejah?

Tudi on je imel dolgo politično kariero kot Giolitti. To so bili diplomati, ki so se znali sukati na parketu in iskati zavezništva. Bili so veliko bolj spretni kot beograjska delegacija, ki je bila brez zaveznikov.

Prava katastrofa je, da v rapalskem sporazumu ni bilo nobenega jamstva o spoštovanju slovenske in hrvaške manjšine v Italiji?

Slovensko in hrvaško prebivalstvo so označevali z dvema znanima pridevnikoma: allogini in alloglotti. Drugega rodu in drugega jezika. Fašisti so ti dve besedi še potencirali, zaradi česar so dobile zelo negativen prizvok. Uporabljali so ju v zaničevalnem pomenu. Slovencev in Hrvatov uradno niso omenjali.

Delegacija SHS sploh ni vztrajala pri pravicah manjšin?

Bali so se Italije. Uradni Beograd je hotel mir in kolikor toliko normalne odnose. A potem je prišel fašizem in z njim nasilje nad prebivalstvom. Težko je bilo vzdrževati ravnotežje, tudi

zaradi nenehnih italijanskih političnih in gospodarskih interesov na Balkanu in vse odločnejših pogledov Rima proti vzhodu.

Zunanji minister Carlo Sforza je takrat izjavil, da je raven italijanske politične kulture tako visoka, da garancije o varovanju manjšin sploh niso potrebne?

Seveda ne. Prvi vojaški guverner in kasneje tudi civilni komisar v Julijski krajini general Carlo Petitti di Roreto, ki je novembra 1918 z ladjo Audace prispel v Trst, je govoril, da se Slovenci nimajo kaj bati, ker bodo imeli še več pravic, kot so jih imeli pod Avstrijo. To so bile kajpak floskule ...

... ki so bile katastrofalne za Slovence?

Odnos Rima do Primorske je bil ves čas centralističen, gospodovalen. Nasilje se je začelo takoj po prihodu Italijanov v Trst. Slovence, ki so bili v državnih službah, so internirali že v letih 1918 in 1919. To so bili učitelji, duhovniki, železničarji, poštarji. Izgnali so jih v nekaj tednih. Takoj so pokazali, kakšna bo njihova politika.

Tudi škof Andrej Karlin je bil izgnan iz Trsta.

Ker je bil Slovenec. Bil je je zadnji slovenski škof v Trstu. Vdrli so v škofijsko palačo in ga nenehno šikanirali, tako da je potem raje odšel čez mejo. V Maribor, kjer je tudi umrl.

Ko je Italija z Rapallom tudi uradno dobila vso Primorsko, se je tod začelo etnično čiščenje in pravi kulturni genocid?

Ki ga je začela že kraljevina Italija z liberalnimi vladami in ga je potem nadaljeval fašizem, ko je oktobra 1922 prevzel oblast v državi. Takrat nadvse drastično in kajpak uzakonjeno. Vse, kar je fašizem počel kot režim, je počel v imenu italijanske države. To je bilo povezano. Nasilje je bilo resda fašistično, a je bilo to hkrati tudi državno nasilje, ki je iz Primorske pognalo več kot sto tisoč ljudi.

Kajti kdor napade fašizem, napade italijansko državo, so svarili!

Sistematično so rušili mrežo vsega, ki je bilo ustvarjeno na Primorskem. Šolstvo, gospodarstvo, socialo, politiko, šport, kulturo. Najprej so udarili po šolstvu. Z zakonom iz leta 1923, ki ga je podpisal Giovanni Gentile, filozof in pisatelj ...

... in ki je ukazoval, da se tu govori samo italijansko ...

To je posledica tega. Uvedel je italijanščino kot edini uradni jezik v šoli. To se je začelo z novim šolskim letom 1923. V petih letih je bilo slovensko šolstvo popolnoma demontirano. Potem so začeli spreminjati imena krajev in ljudi. Pisatelj Boris Pahor pravi, da so bili fašisti pri tem doslednejši od nacistov. Ko so potujčevali imena in priimke ljudi, so jim s tem hkrati spreminjali tudi identiteto. Nemci so seveda ravno tako počeli strašna grozodejstva, toda imen niso spreminjali. Fašisti so rušili vse pred seboj. Slovenščino si izrinili iz šol, uradov, iz cerkve. Kot zadnjo so zaprli zasebno Ciril-Methodovo šolo pri Sv. Jakobu v Trstu. To so storili septembra 1930, po tržaškem procesu. Ko so otroci na prvi

šolski dan prišli v šolo, so šli najprej k maši, toda ko so prišli nazaj, so bila šolska vrata zaprta. Šole je bilo za vselej konec.

Slovenci so v prvih letih fašizma izgubili kar 488 šol in več kot 400 društev. To sta ogromni številki.

Pri nas je bila šola temelj vsega. Hrbtenica, na kateri se je gradilo vse drugo. Bilo je veliko otrok, učiteljev in ogromno znanja.

Ukinjalo se je društva, časopise?

Društva so bila povezana v kulturne, športne, dijaške, študentske zveze. Vsa so dobila odločbo o ukinitvi in avtomatsko so jim zaplenili tudi premoženje. Hkrati z društvi so uničevali tudi banke, denarne zadruge, združništvo, ki je bilo pri nas zelo močno. Društvo Edinost izgine leta 1928. Ukinjen je bil tudi dnevnik Edinost.

Edinost gori, gori, naš narod duši, duši, je pred svojo prezgodnjo smrtjo zapisal Srečko Kosovel, ki je dobro videl, kaj se dogaja. So se mladi fantje tudi zaradi tega začeli organizirati?

Povod je bil razpustitev Zveze mladinskih društev v Trstu konec septembra 1927. Mladi so vedeli, da so se znašli na koncu neke poti. Karkoli si počel, si prišel navzkriž z oblastjo. Ostala je torej le ilegala. Dorče Sardoč, eden od ustanoviteljev Tigra, je sodelavce, kot zapiše v spominih, takrat opozarjal: »Zavedajte se, da karkoli bomo odslej naredili, bo to ilegalno dejanje. Če nas dobijo, gremo v zapor, konfinacijo. Ker smo ilegalci. Ker smo zunaj italijanskega pravnega reda!« Zato pride oktobra 1927 na Nanosu do tajnega sestanka šesterice, v kateri so bili Jože Dekleva, Andrej Šavli, Dorče Sardoč, Zorko Jelinčič, Albert Rejec in Jože Vadjal. To je bil začetek gibanja, iz katerega je potem nastal Tigr. V Trstu je bila konec oktobra 1927 ustanovljena Tajna organizacija Borba. To je bil prvi antifašizem na naših tleh in po svoje tudi v Evropi, ki ga je fašistični režim poskusil pokončati z ustrelitvijo štirih aktivistov Borbe v Bazovici.

Ali so fantje iz Borbe in Tigra vedeli drug za drugega? Ali so sodelovali?

So se poznali. To potrjujejo spomini nekaterih akterjev, zlasti Jožeta Vadjala in še bolj Toneta Černača. Ta je bil pravi, tipični gverilec. Eden najbolj prepoznavnih obrazov Tigra. Deset let se je boril proti fašizmu. In ves čas je oborožen hodil naokoli. Spomine je pisal zelo pozno, tam pri osemdesetih letih. Večkrat je omenil, kako je z Danilom Zelenom prihajal v Trst. To pomeni, da so se dobro poznali. Černač, ki je vodil oboroženi boj, je namreč govoril, da je treba tem mladim fantom nujno priskrbeti tudi razstrelivo in orožje, da bodo lahko izpeljali akcije.

Organizacija Borba je bila s sodnim procesom leta 1930 v Trstu dokončno uničena?

Njena zgodba je trajala le tri leta, zato se ime kasneje izgubi. Tigr pa se uveljavi, ker je imela njihova Svoboda v podnaslovu napis Glasilo narodne revolucionarne organizacije Tigr Primorske. Leta 1935 so tigrovci s KP Italije v Parizu, ki je bil takrat prestolnica italijanskega antifašizma, podpisali akcijski dogovor o sodelovanju v oboroženem odporu

proti fašizmu. Na osnovi tega dogovora je kasneje, leta 1937, nastala komunistična akcijska skupina pod vodstvom Pinka Tomažiča. Dokument so iz Tigra podpisali Danilo Zelen, Albert Rejec in Just Godnič.

Fante iz Borbe so Italijani aretirali po napadu na fašistični časopis Il Popolo di Trieste?

To se je zgodilo 10. februarja 1930. Uredništvo časopisa je bilo v središču mesta, pri cerkvi Sv. Antona Novega za Ponte Rossom. Časnik so za cilj napada izbrali zato, ker je širil sovraštvo in prezir do Slovencev in vseh Slovanov. V uredništvo so podtaknili peklenski stroj. Sestavili so ga pri Ilirski Bistrici, v Trst pa ga je pripeljal Alojz Valenčič. V akciji so sodelovali Bidovec, Marušič in Miloš. In bili obsojeni na smrt. Zanimivo je, da režim ni uničil ideologov te akcije. Obsojeni so bili le tisti, ki so jo izvedli. Podobno je bilo tudi v drugem tržaškem procesu. Po prvem so bili ubiti štirje, v drugem pa pet aktivistov, toda v obeh primerih so bili kaznovani le izvajalci. Ti so se fašistom zdeli nevarnejši od ideologov.

Prvi tržaški proces je bil seveda izrazito politični proces?

Potekal je pred posebnim sodiščem za zaščito države, ki ga je vpeljal fašistični režim. Delovalo je od 1. januarja 1927 do 8. septembra 1943. Po kapitulaciji ga je nova italijanska vlada preprosto ukinila. Izbrisala. Senat je štel pet ljudi in vsi so bili oficirji fašistične milice. Tudi državni tožilec je bil iz fašistične stranke. Obrambo obtoženim so določili sami. Odločitve sodišča ni bilo mogoče spremeniti. To je lahko storil samo Benito Mussolini. Obsodba je bila izvršena takoj. Bazoviškim žrtvam so jo začeli brati nekaj po 23. uri. Ustreljeni so bili naslednjega dne ob 5.43. Vse je šlo neverjetno hitro. Od obsodbe do ustrelitve je minilo le nekaj ur. Zadnja noč življenja je bila za bazoviške heroje zato zelo kratka.

Sodišče je praviloma zasedalo v Rimu. Le trikrat se je preselilo k nam. Prvič leta 1929 v Pulj, ko so so na smrt obsodili Vladimirja Gortana, tudi člana Borbe, potem pa dvakrat v Trst, v letih 1930 in 1941.

Ko se je sodišče selilo iz Rima, je bilo vprašanje vselej samo eno: koliko smrtnih obsodb bo izreklo. Takšna je bila tedanja praksa. Na procesih ni bilo nobene razprave. Nobenega zagovora, nič spraševanj. Fašistični režim je vedel, kaj hoče, že pred začetkom sojenja.

Benito Mussolini je skrbno spremljal razplet prvega tržaškega procesa, prek svojega posebnega odposlanca Landa Ferrettija, novinarja in za časa fašizma tudi predsednika italijanskega olimpijskega komiteja.

Drži. A kar dvakrat so si morda prav zaradi njega tudi premislili. Sprva so nameravali soditi 48 ljudem. Dva tedna pred procesom so to število potem skrčili na 18. Preostalim tridesetim obtožencem so nato sodili decembra 1931 v Rimu. Zato, da bi zadevo opravili hitreje. Sojenje osemnajsterici so hoteli nekako povezati s parado, ki jo je jugoslovanska vojska načrtovala 6. septembra v Beogradu; tam so takrat podeljevali tudi bojne zastave. Jugoslaviji so hoteli pokazati, kako se sodi antifašistom. Vekoslav Španger, eden od obtožencev, je zato dejal, da je bilo na procesu resda 18 ljudi, a manjkal je še devetnajsti:

jugoslovanska država. Šlo je torej za krut obračun z antifašisti v Trstu in hkrati neke vrste politični napad na Jugoslavijo.

Na zatožni klopi je takrat sedela tudi Zofija Korže, edina ženska med obtoženci.

Bila je poročena s Hilarijem Frančeškinom iz Gorice. Govorilo se je, da je prav ona, verjetno zaradi mučenja, preiskovalcem izdala precej informacij. Zofija Korže je bila torej začetek vsega. Sprva oblast namreč ni vedela, od kod ta udarec na uredništvo fašističnega časopisa. Zato so aretirali vse antifašiste, za katere so takrat vedeli. Na Tržaškem in Goriškem so po atentatu zaprli nekaj sto ljudi. Iz navzkrižnega zaslišanja in mučenja so potem začeli dobivati imena. Nekatere so izpustili, nekateri so čez mejo zbežali že pred aretacijo, skoraj sto pa so jih prepustili posebnemu sodišču. Tam je potem nastal seznam 48 ljudi. Zofija Korže, ki je takrat imela 32 let, rojena pa je bila v Črnomlju, je dobila dve leti in pol zapora. Kaj je bilo z njo po prestani kazni, ni znano. Njenemu možu so potem sodili decembra 1931 v Rimu. To je bilo nadaljevanje procesa, ki so ga septembra 1930 začeli v Trstu.

Med obtoženci v Trstu je bil takrat tudi mladi Ciril Kosmač.

Bil je član goriške organizacije. Na zatožni klopi je sedelo 14 Tržčanov in štirje Goričani. Fašistična oblast nikjer na procesu in ne v sodnih aktih ne uporablja ne besede Borba in ne Tigr. V uradnih dokumentih se govori le o slovanski antifašistični organizaciji, ki pa ji niso znali dati imena. Tudi nobenih njihovih zapiskov niso našli. Vse je bilo tajno, zato ni bilo nikakršnega seznama članov. Besedi Borba in Tigr sta se pojavljali in krožili le med aktivisti. Tudi slovenska javnost zanju takrat (še) ni vedela.

Kosmač je bil potem na procesu edini oproščen?

Zaradi takratne italijanske zakonodaje. V Italiji si postal polnoleten šele z 21. letom. Ciril Kosmač je bil rojen leta 1910. Ko je bil aretiran, je imel 19 let, na procesu pa dvajset. Oprostili so ga zaradi mladoletnosti in mu odredili nekakšen hišni pripor v domačem Slapu ob Idrijci. Potem je nekaj časa res dal mir, a je že čez nekaj mesecev pobegnil v Jugoslavijo, od tam pa naprej v Pariz. Takrat je bil mlad študent, kasneje pa je postal eden največjih slovenskih pisateljev.

Ti mladi fantje, bazoviški heroji, so bili polni življenja in dokaj razgledani. Ferdo Bidovec je denimo pisal. Objavljen je bil celo skupaj s Srečkom Kosovelom.

V Jadranskem koledarju leta 1936 v Zagrebu, šest let po smrti. Primorci, ki so živeli tam, so imeli svoj časopis Istra in založbo. Pisali so v slovenščini in hrvaščini. Enkrat na leto so izdali tudi koledar. Tako so v njem leta 1936 skupaj objavili zapis Ferda Bidovca in Srečka Kosovela. Skupno jima je bilo tudi to, da sta oba umrla pri 22 letih.

Odmevi na smrt v Bazovici so bili izjemni. Po vsej Evropi!

Bidovec je tik pred smrtjo dejal, »da zdaj vsi vedo, kdo smo, kaj delamo in da se upiramo fašizmu«. O Bazovici so leta 1930 v resnici poročali vsi evropski časopisi. Angleži, Francozi, Nemci. Takrat nacizem še ni bil na oblasti, zato so bili tudi nemški časniki zelo

kritični do Rima. Najbolj so protestirali Čehi in Slovaki, tudi na ulicah. Podobno je bilo med slovenskimi in jugoslovanskimi izseljenci v ZDA. Ameriški Slovenci so takrat imeli kar precej časopisov, ki so veliko pisali o Bazovici. Na shodu v Milwaukeeju je zbrane denimo nagovoril Frank Čandek, sorodnik ustreljenega Franja Marušiča. Protesti v Evropi so se vleкли kar nekaj mesecev. Zaradi njih je prišlo celo do diplomatskega spora med Italijo in Češkoslovaško. To je manj znana plat te zgodbe. Evropa je takrat v resnici reagirala zelo pozitivno.

Manchester Guardian je zapisal, da je bil zločin v bistvu enak tistemu, ki ga je še pod Avstrijo v Trstu storil italijanski iredentist Oberdank, ko je leta 1882 poskušal izvesti atentat na cesarja Franca Jožefa. Toda Oberdank je postal heroj, bazoviški junaki pa so še vedno teroristi?

To je bil velik problem tudi za Italijane v Trstu. Eden od govorcev na slovesnosti v Bazovici pred petnajstimi leti, zdaj že pokojni tržaški profesor Giovanni Miccoli, je jasno opozoril na ta nesmisel. Opozoril je, da so bili tu ustreljeni štirje junaki, ki so uradno še vedno teroristi, Avstrijci pa so zaradi poskusa atentata obesili Wilhelma Oberdanka (po italijansko Guglielmo Oberdan). Profesor je primerjal obe dejanji in opozoril, da so bili pravzaprav vsi heroji, saj so se vsi, vsak po svoje, uprli tujcu. Toda bazoviške žrtve ostajajo teroristi, Oberdan pa je še vedno junak, ki ima v Trstu in drugod po Italiji svoje trge in ulice.

Tudi New York Times je takrat pisal, da to niso teroristi, ampak veliki domoljubi.

Takšno mnenje je prevladovalo v vsem takratnem svobodnem svetu. Zanimivo je brati takratna poročila. Morda bo iz tega nastala še ena knjiga. Da se bo vedelo, kaj sta Evropa in svet takrat pisala o Bazovici.

Slovenski časopisi so bili sprva kar nekam zadržani ob tem dogodku. Bazovica se je marsikje pojavila šele na drugi strani dnevnikov?

Zelo skromni so bili predvsem jugoslovanski časopisi. Šlo je bolj za povzemanje uradnih sporočil. V Sloveniji pa so pisali. Vsi po vrsti. Objavljali so tudi reportaže. Problem je bil, da oblasti novinarjev niso pustile na proces. Samo dva časnika sta imela svoje ljudi tam. Drugi so poročali na osnovi uradnih sporočil in objav v italijanskih časnikih, ki pa so bili vsi fašistično usmerjeni. Toda slovenski časopisi so poročali o drami v Trstu, tudi zaradi Primorcev, ki so takrat živeli v Jugoslaviji.

Bazoviški junaki so bili pokopani v najstrožji tajnosti na pokopališču pri Sv. Ani v Trstu. Grob so odkrili šele po koncu vojne leta 1945. Našel ga je njihov prijatelj, partizan Drago Žerjal.

Žerjal je bil soustanovitelj tajne organizacije Borba, skupaj s Špangerjem in ustreljenimi bazoviškimi junaki. O tem je napisal spomine, ki so bili objavljeni leta 1990. Leta 1929 je zbežal v Jugoslavijo. Bil je neposredno povezan z Vladimirjem Gortanom, zato je bila policija tudi njemu ves čas za petami. Živel je med Ljubljano in Kranjem. Prvega novembra 1930 je poskrbel, da so na pokopališču v Kranju postavili spominsko piramido štirim bazoviškim junakom in Vladimirju Gortanu. To je bil tedaj prvi spomenik antifašizmu v Evropi. Danes je tam Prešernov gaj, kjer so samo trije spomeniki: Prešernu, Jenku in

bazoviškim herojem. Ko je prišel kot partizan v Trst leta 1945, je sklenil, da mora poiskati grob soborcev in prijateljev. V partizanski uniformi je šel na mestno občino in zahteval ustrezne sezname. Ugotovil je, da so pokopani pri Sv. Ani. Po njegovi zaslugi so še istega leta, na obletnico umora, bilo je 6. septembra 1945, tam odkrili spominsko obeležje.

Leta 1945 so odkrili tudi spomenik na Bazovici.

Tri dni kasneje, v nedeljo, 9. septembra.

Avtor je arhitekt Franjo Kosovel?

Profesor, ki sem ga osebno poznal. Ustvaril je preprost, a učinkovit spomenik. Delali so hitro, ker ni bilo veliko časa. Čez poletje. To je bilo prvo svobodno poletje po četrstoletni okupaciji. Franjo Kosovel je bil zelo ponosen na ta spomenik. Veliko je govoril o njem. Od takrat, od svobode leta 1945, je tam vsako leto spominska slovesnost.

Spomenik je skromen, a lep. Tudi zaradi svojega poslanstva?

Lep je. Učinkuje prijetno, domače, čeprav govori o smrti. Spomenik pri fojbi deluje trdo, grobo, suho, jekleno, neprivlačno. Ta pa je topel. Morda mu dajejo čar tudi tamkajšnja drevesa in travnik.

Kako gledate na dogodke julija letos? Je predsednik Borut Pahor naredil prav, ko je šel k bazoviški fojbi? Italija se doslej namreč še vedno ni opravičila za fašistične zločine na Primorskem in kasneje med vojno v Jugoslaviji.

Tu so stvari jasne. Na to gledam kot predsednik odbora za proslavo bazoviških junakov. Vsi smo se vsa ta leta pritoževali, da je na naših slovesnostih v Bazovici premalo uradne prisotnosti iz Slovenije. Potem se je letos nenadoma zgodilo, da smo doživeli obisk ne le enega predsednika, ampak dveh hkrati. Prišla sta predsednik italijanske republike Sergio Mattarella in slovenski predsednik Borut Pahor. To se je zgodilo prvič doslej. Noben slovenski predsednik pred tem ni bil na Bazovici. Za nas je to izredno dejanje, ker nam daje tiho politično podporo. Če gresta dva predsednika k našemu spomeniku, je to velika stvar. Predsedniki države se ne klanjajo teroristom in zločincem, ampak zaslužnim ljudem.

A potem se seveda v ljudi zareže vprašanje, zakaj sta oba predsednika šla še k onemu drugemu spomeniku, k fojbi?

To je davek, ki ga moramo Slovenci v Trstu italijanski družbi vedno plačevati za vsak pozitiven korak. Da ustrežemo tudi njim, se je moral slovenski predsednik pokloniti tudi njihovim žrtvam. Bilo je veliko dvomov in vprašanj, a večina naših ljudi je to razumela. Nam ustreza to, da sta oba predsednika prišla k spomeniku na Bazovici in se poklonila žrtvam. Pozitivni učinek tega dejanja se je pokazal dva meseca kasneje, ko je na Bazovico, na slovesnost ob 6. septembru, prišel tržaški župan Roberto Dipiazza. Pred tem ga ni bilo nikoli. Opasan je bil s trobojnico, kar je pomenilo, da prihaja uradno. Od župana smo tistega dne dobili več, kot smo pričakovali. Dejal je namreč, da bazoviški junaki niso bili teroristi. To je bil velik premik naprej. Predsednika namreč nista o tem nič govorila pred nobenim

spomenikom. Imela sta krajši nagovor na prefekturi in pri Narodnem domu, pri spomenikih pa nič. A sporočilnost je bila kljub temu močna.

Je to sprava?

Ni šlo za spravo, ampak za pietetno in simbolno gesto. Nekateri mediji so res pisali, da je prišlo do pravega dejanja. V Bazovici se to seveda ni zgodilo. Do sprave je še daleč. Je pa to bila velika spominska gesta, ki ima kajpak tudi politične podtöne.

Težava je, da uradna Ljubljana stvari nikoli noče poimenovati s pravimi imeni. Zunanji minister Anže Logar v članku pred julijsko slovesnostjo v Trstu ni niti z eno besedo omenil fašizma. Nekdanji zunanji minister Dimitrij Rupel je pred časom dejal, da so Narodni dom v Trstu leta 1920 zažgali nekakšni nepridipravi ...

Beseda fašizem predstavlja problem za vrsto ljudi. Obema omenjenima diplomatoma bi lahko dodali še vrsto drugih. Besede fašizem nista izrekla zato, ker je enostavno nista hotela izreči. Zaradi njunih političnih prepričanj, dodatno pa gre pri tem še za nekakšen preveč spoštljiv odnos do italijanske države. Tudi italijanski predsednik Sergio Mattarella ni izgovoril besede fašizem, ko je bil julija v Narodnem domu, na Bazovici in na prefekturi. Italija za razliko od Nemčije namreč še danes ni razčistila svojega odnosa do fašizma.

Zato pa vsi s prstom kažejo na enomesečno partizansko prisotnost v Trstu leta 1945. Toda 25 let fašistične okupacije in nasilja nad Slovenci preprosto ni mogoče primerjati s takratno osvoboditvijo Trsta in nekaj ekscesi po njej?

Tu res ni nobene primerjave. Če se hoče načrtno pomešati stvari in se jih ne pove tako, kot je bilo v resnici, potem se začnejo preveč čustvene obravnave. In ko to zlorabi še politika, ni več poti naprej. Zato je o tem treba govoriti. Previdno, ampak jasno. Povedati je treba, kaj se je zgodilo. Tudi o fojbah slovenska in prej jugoslovanska politika ni veliko govorila, pa bi morala. Seveda ne tako, da bi padli na kolena, kot hoče italijanska oblast. Povedati je treba, da to, kar se je zgodilo, ni bilo prav. Vi imate vaš spomin, mi imamo svojega. Smo sosedje in ostanimo prijatelji. Potem bo vse veliko lažje. To, kar je naredil Sergio Mattarella, je bil korak v pravo smer. Kakšen drugi italijanski predsednik ne bi naredil tega koraka.

Matteo Salvini, vodja desničarske Lige, zagotovo ne?

Ne. V Ligi so prepričani, da je politiko treba graditi na enostranski interpretaciji zgodovine. To namreč prinaša volilne glasove. Massimiliano Fedriga kot predsednik deželne vlade pravi, da tisti, ki ne sprejemajo resnice o fojbah, žalijo italijanska čustva, zato ne bodo dobili proračunskega denarja. Fedriga je desna roka Salvinija. So pa seveda tudi razlike. Roki sprave najbolj nasprotujejo v Ligi in stranki Fratelli d'Italia. Forza Italia je dosti bolj upravljiva. Ne gre v frontalne spopade. Župan Dipiazza spada v ta politični krog. Njegova lista je zelo blizu Berlusconijevi politični formaciji. Zato so bolj pragmatični, podobni starim političnim krogom, ki se ne gredo takšne napadalne, emocionalne politike, kot jo zganja Salvini.

Najbolj militantna je Casa Pound. Kako močni so ta hip?

Problem ni v moči. Problem je, da Italija dela kompromise. Po obstoječi zakonodaji bi morala biti Casa Pound ukinjena. Sploh ji ne bi smeli dovoliti delovanja, ker zagovarja fašistična načela. In to je po italijanski zakonodaji prepovedano. Ima pa seveda ves čas tiho podporo, ker desnici ustreza, da obstajajo. Pred dvema letoma so svoj sedež dobili tudi v Trstu, prej jih tu ni bilo. Nevarni so zaradi svojih stališč in organiziranosti. Enajstega februarja, na dan spomina na fojbe, v Bazovici pripravljajo baklado in hodijo po vasi. Oblečeni so v temno, vrtijo neoklasično glasbo in korakajo ob njeni spremljavi. So zelo disciplinirani. Strašijo s svojim redom in sporočili. Ko so lani paradirali po mestu, so vse leve, antifašistične sile zahtevale od oblasti, naj jih prepovejo. Oblast ni reagirala. Prefekt tudi ne. Zato smo imeli istega dne dve paradi: eno antifašistično in tisto, ki jo je pripravila Casa Pound.

Ne ustavijo jih niti tedaj, ko oskrunjajo partizanske spomenike v Trstu in okolici?

O tem ni bilo nikoli uradne preiskave, ker oblasti tega nočejo. Ne verjamem, da imamo tako nerodno italijansko policijo, da ne ve, kdo kaj dela. Mislim, da vsi točno vedo, kaj je na stvari. Težava je, da še vedno ni zelene luči od politike, da jih je treba poloviti. Predvsem pa jih je treba prepovedati.

Bodo bazoviški heroji kdaj rehabilitirani?

Prva ovira je kraljevi dekret iz leta 1944, ki, ker takrat ni bilo italijanske republike, velja kot zakon. Ta dovoljuje izbris kazenskega dejanja. Gre torej za izbris, ne za rehabilitacijo. Ta zakon govori o napadih na vidne organe fašistične stranke, na njena predstavništva. In ker napad na uredništvo fašističnega časnika to nedvomno je, je mogoče zaprositi, da se to dejanje zdaj izbriše. To prošnjo lahko vložijo sorodniki ubitih, s podporo slovenskih in italijanskih organizacij. V odboru za proslavo bazoviških junakov pa imamo v mislih še eno vzporedno pot, ki se dopolnjuje s prvo.

Spomenik pri Bazovici bi morala država razglasiti za spomenik nacionalnega interesa, a to lahko podpiše samo predsednik republike. Spomenik pri fojbi je že dobil ta status, naš še ne. To je najvišje priznanje za spomenik v državi. To je seveda politična in ne pravna odločitev. S tem bi posredno dosegli, da bazoviških junakov ne bi več obravnavali kot teroriste, saj vse, kar so naredili, ni bilo uperjeno proti državi, ampak je bilo pravzaprav v njenem interesu in v interesu demokracije. To so te poti, ki jih bomo poskušali ubrali.

Kaj lahko stori vlada v Ljubljani?

Na Italijo lahko pritisne zgolj politično, kot je bilo to v primeru Narodnega doma. Vse ostalo mora opraviti italijanska država, Bazovica je namreč na njenem ozemlju. Politična podpora iz Ljubljane je pri tem kajpak dobrodošla, toda stvari lahko dokončno uredi samo Italija.